

ПРЕВЕНЦИЈА И РАЗРЕШАВАЊЕ
ДРУШТВЕНИХ КОНФЛИКАТАДр Срђан Милашиновић,
др Зоран Кековић

Ескалација регионалних и унутардржавних конфликта у последњој деценији 20. века допринела је да питања превенције и разрешавања друштвених сукоба постану значајна теоријска и политичка тема. Примењени модалитети и стратегије разрешавања конфликта у Југоисточној Европи показали су се као недовољно ефикасни, поготово са аспекта дугорочних и одрживих решења. У раду се критикују модели разрешавања друштвених конфликта на Западном Балкану током деведесетих година прошлог и на почетку 21. века, уз указивање на новије стратешке опције у превенцији конфликта уопште. Истовремено, анализирају се и питања везана за цивилизовање и институционализацију конфликта, као и ефекте међународног посредовања и употребе силе у њиховом окончавању.

Кључне речи: *друштвени конфликти, сила, изградња мира, превенција, разрешавање.*

Уводна разматрања

Мада развој мисли и практичних настојања везаних за спречавање и разрешавање друштвених конфликта има дугу историју,¹ тек су

¹ О узроцима конфликта и њиховом превладавању постоје писани трагови још од најранијих цивилизација. Стара вавилонска цивилизација позната је по *Хамурабијевом закону* (око 1750. пре н.е.), где је са становишта сузбијања конфликта и успостављања социјалне контроле посебно интересантан део који се односи на закон освете или *Lex talionis*. У древној Кини било је идеја од значаја за спречавање друштвеног сукобљавања у делима Конфучија (Kung Fu Cu, 551–478 пре н.е.) посебно у Књизи историје (*Shu Ching*). Одсуство друштвених сукоба и мир као духовна вредност чини и средиште будистичке мисли и живота. У античкој Грчкој је о узроцима и превладавању конфликта писао још Тукидид (360–95 пре н.е.) у својој *Историји*. Идеје о спречавању сукоба могу се наћи и у Јудео-хришћанским списима пре свега у Старом и Новом Завету. Основне религијске вредности јудаизма су правда и мир (*Shalom*), а у складу с тим, срж библијске религије јесте Божји уговорни однос са његовим народом, Израелом, путем вечног споразума о миру (Исаија, 54:10).

трагична искустава из два светска рата, нарастање свести о апокалиптичким могућностима савремених ратова, као и стално присутан страх од екстремистичких група и идеологија, допринели да превенција и разрешавање сукоба постане предмет озбиљних истраживања у оквирима различитих наука и научних дисциплина. Превенција и разрешавање друштвених конфликта постало је саставни део и посебног истраживачког правца под називом Истраживање мира (*Peace Research*), који данас окупља најеминентније научнике из целог света.²

Све до деведесетих година 20 века, истраживање мира, превенција и спречавање конфликта заснивали су се на традиционалном приступу, односно моделима класичних међудржавних конфликтних ситуација, као и на општој фиксацији глобалног сукоба ондашњих суперсила и војних блокова. Тај приступ се показао недовољно адекватним, јер је пренаглашавао политичко-идеолошке аспекте, док су били у потпуности занемарени регионални, економски, еколошки и културни фактори. Унутрашњи узроци конфликта као и вирулентна природа етничкокултурних фактора били су систематски запостављани. Конфликти „ниског интензитета“ су, такође, били занемаривани, јер су посматрани кроз оптику претпостављеног „конфликта високог интензитета између Истока и Запада“. У стварности ови тзв. мали етнокултурни конфликти однели су милионе жртава, далеко више од међудржавних конфликта који су вођени након Другог светског рата.

Појава нових изазова и претњи миру и безбедности на прелазу векова, непредвиђеност и ескалација различитих облика друштвених конфликта (од ратних до класних), нарастање радикалних идеологија (екстремног етничког национализма, шовинизма, верског фундаментализма, нихилистичког тероризма, класичног и културног расизма), определила је научну и хуманистички настројену јавност на другачији приступ у изучавању, превенцији и разрешавању унутардруштвених, регионалних и међудржавних сукоба. Поред низа националних и међународних научних института и организација (специјализована тела УН, ОЕЦД, Савета Европе) дошло је до снажног раз-

Бог је стваралац мира, а мир обезбеђује присуство Бога (Бројеви, 6:26;), одакле Бог Израела јесте бог који осећа отпор према рату (Псалми, 49:6). Теолошко схватање сукоба и њиховог превладавања током средњег века је заступљено је у делима Августина Хипонског, посебно у 19. књизи *De civitate Dei*, затим делима Томе Аквинског (*Држава*). За исламску религију карактеристично је учење о добру и злу, које по својој суштини има манихејски карактер. Ислам, као, уосталом, и друге светске религије, предвиђа, пре свега, мир као крајњу сврху и може се у изворном смислу сматрати религијом мира. Етичари и филозофи (Кант, Гроцијус, Волтер) сматрали су да се сукоби и ратови могу избећи, а да их здрав разум и етичке врлине могу спречити.

² Најзначајније светске институције које се баве питањима разрешавања сукоба и проблемима мира су Институт за истраживање мира у Ослу и Штохолмски институт за истраживање мира *SI-PR*. Међу значајним организацијама издвајају се Међународно удружење за истраживање мира (*IPRA*) у Гронингену и Институт УН за истраживање и разрешавање сукоба (*UNITAR*).

воја непрофитног сектора који се на различитим нивоима општости и специјализованости почео занимати за проблеме истраживања мира и разрешавање сукоба свих типова, од међудржавних, етничких и верских до пословних и породичних.³ Посебан подстицај за развој нових истраживачких праваца и практичних делатности везаних за цивилизовање конфликта, представља настанак субдисциплина. Међународне политичке околности и појава регионалних конфликта у Југоисточној Европи почетком деведесетих година 20. века наметнули су решавање конфликта (*Conflict Resolution*) и изградња мира (*Peace-building*). У том периоду југоисток Европе постао је препознатљив по ескалирајућим безбедносним кризама и ратним конфронтацијама на простору некадашње СФРЈ. Национална и државна еманципација новонасталих демократија попримала је драматичне правце развоја, што је резултирало напуштањем традиционалних и изналагање савремених модела разрешавања кризних и конфликтних ситуација као и екстензивно учешће чланица „међународне заједнице“ у покушајима дипломатског посредовања на простору западног Балкана.

Ривалитети моћи, изградња мира и могућности цивилизовања конфликта

Конфликти су, по својој садржини, променљиве, динамичне, вишеструко узроковане и сложене друштвене појаве. Њихови најдубљи корени налазе се у противречности и супротности између интереса, вредности или значајних ресурса (материјалних и духовних) којима желе располагати носиоци конфликта. Друштвени сукоби могу настати и развијати се постепено, али и стихијски, што најчешће води њиховом заостравању, ескалацији и преплитању са другим конфликтима, док у најекстремнијем виду могу резултирати и потпуним уништењем постојећег система, као у случају револуција или рата. Отуда је најбољи и најефикаснији начин превазилажења конфликта у неутралисању наведених противречности и супротности. Али, такав начин није увек могућ, јер постоје различити облици противречности и супротности (отворене, скривене, објектне, необјектне, унутрашње, спољашње, међународне и друге), као и њихови различити нивои и облици испољавања. Осим поменутог, мора се знати да ли се сукоби одвијају уз примену насиља, односно да ли су они оружани или не, затим интензитет сукоба, као и

³ Conflict Management Group (CMG) при Универзитету Харвард; INCORE-а, организација-носиоца иницијативе за решавање конфликта и етничка питања; Professors World Peace Academy непрофитна образовна организација. PWPA објављује студије о проблематици решавања конфликта и редовно издаје утицајан часопис *International Journal on World Peace*;

да ли постоје објективне могућности и спремност (воље) за окончање конфликта. Све то отежава прецизно утврђивање и навођење неких заједничких модела и правила разрешавања конфликта или тражења неких универзалних начина за њихово окончавање. Међутим, без обзира на сложеност проблема, могу се извести одређени закључци уколико се у теорији и пракси сагледају прикупљена искуства. Историјско и савремено искуство показује да није реално очекивати да се друштвени конфликти, како унутар групе, тако и међугрупни, разрешавају сами по себи.

Један од основних, најстаријих и најзаступљенијих начина обустављања конфликта јесу споразуми који настају услед материјалне и људске исцрпљености због којих радикални лидери или групе нису у стању да даље мобилишу гнев људи.⁴ Међутим, такво заустављање сукоба је самоограничавајуће и краткорочно, јер споразум омогућава сукобљеним странама кратак предах у ревитализовању конфликтних потенцијала за поновно отпочињање конфронтација. Услед тога, могућност позитивног разрешавања конфликта у знатној мери је детерминисана конфликтним потенцијалом сукобљених страна, фазом сукоба, значајем предмета конфликта, као и постојањем заједничке намере да се конфликт разреши или оконча.

Уколико је споразум настао уз посредовање треће стране или арбитра, посебно уколико посредник располаже ефективном силом и нормативном принудом, могуће је дугорочно примирје, али не и коначно разрешење конфликта.⁵

Неефикасност споразума и примене репресивних метода, као начина за разрешавање конфликта, посебно оних који су посредовани насиљем, системским или личним, условило је другачији приступ у изналажењу решења. У том смислу се почело приступати цивилизовању, институционализацији и разрешавању конфликта, као најширим оквирима у њиховом спречавању и окончавању. Потребно је истаћи да су цивилизовање, институционализација и разрешавање конфликта феномени модерних друштава и методи којима се ограничава оштрина и интензитет унутаргрупних и међугрупних борби и обезбеђује елиминисање насиља између субјеката у конфликту.

Потискивање и уклањање насиља из процеса превладавања и разрешавања сукоба означава се као цивилизовање конфликта. Ненасилно, односно цивилизовано разрешавање конфликта могуће је уколико се супротстављене стране споразумеју око одређених правила и придржавају их се, што резултира каналисањем конфликта и спречавању његовог интензитета и ескалације. Реч је о значајном постигнућу модерне историје, које је имало своју дугу еволуцију. Истраживачи указују на историјски значај и релевант-

⁴ McGarry, J., O'Leary, B.: *Introduction: The macro-political regulation of ethnic conflict*, in: J. McGarry i B. O'Leary (eds.): *The Politics of Ethnic Regulation* (p. 1–40), London and New York: Routledge. 1993.

⁵ Дејтонски споразум је очигледан пример.

ност процеса цивилизовања конфликта, ограничавања и превладавања употребе силе и насиља у међудржавним и унутардржавним односима. „У интернационалном систему могу се уочити два дугорочна процеса – ривалитети моћи који сежу до различитих граница и умрежавање, тј. међусобна зависност која може бити означена различитим степенима. Дисциплина истраживања мира бави се тим обема појавама. Ривалитети моћи су у истраживању мира занимљиви зато што из њих може произаћи насиље, у најгорем случају ратови, а међусобна зависност је занимљива зато што она може спречити настанак ривалитета моћи. Између оба појма постоји дијалектичка веза: што су ривалитети моћи присутнији, то мање шанси постоји да се путем међусобне зависности амортизирају конфликти. Што је израженија међусобна зависност, то је већа вероватност да се потисну ривалитети моћи и да се оствари мирно превладавање незаобилазних интересних конфликта. Садржај процеса цивилизовања је претворити ривалитете моћи из којих је могућа ескалација сукоба у ненасилно и мирно регулирање конфликта. То је процес трансформације конфликта. Тиме се моћ не елиминише, него се ограничава“.⁶

О институционализацији конфликта постоје различита мишљења која су последица не само идејно-теоријске оријентације аутора већ и схватања суштине и узрока друштвених сукоба уопште.⁷ Под институционализацијом друштвених сукоба, у најопштијем смислу, подразумева се поштовање одређених правила и начела која су усмерена на мирно разрешавање конфликта.⁸ Међутим, неспорна је чињеница да се друштвени сукоби ни у једном друштву не могу до краја и у потпуности институционализовати, јер у конфликтима постоји низ фактора који су непредвидиви и непоновљиви, и не могу се унапред регулисати никаквим општим правилима, начелима или нормама.

Институционализација конфликта постаје посебно значајан метод у разрешавању политичких сукоба. Противничке стране у политици прихватају одређена правила игре и стварају установе које пружају оквир за рутинизацију процеса сукобљавања (погађања, посредовања, арбитраже, законодавна тела, судови и сл.). Институционализација политичких сукоба у плуралистичким демократским друштвима не значи ишчезнуће основног мотива политичких борби у виду борбе за власт, моћ, статус и богатство. Тај мотив, као константа, постоји у свим друштвима, без обзира на степен демократије или режим власти. Међутим, демократска наче-

⁶ Meyers, R.: *Grundbegriffe, Strukturen und theoretische Perspektiven der Internationalen Beziehungen*, in: *Bundeszentrale für politische Bildung* (Hrsg.): *Grundwissen Politik*, 2. Aufl., Bonn 1993, p. 283–285.

⁷ Шире видети у: Scherrer, C. P.: *Structural Prevention of Ethnic Violence*, Palgrave Macmillan, 2002.

⁸ „Под појмом ‘институционализација друштвених сукоба’ подразумева се организован начин, како артикулације и отворене одбране интереса, тако и рутинизације спорова, што доприноси смањивању силовитих судара опречних интереса“. Dahrendorf, R.: *Homo sociologicus*, Градина, Ниш, 1989. стр. 28.

ла, легалитет и институционализација политичких сукоба, као и контрола власти од стране јавности, истовремено значи ограничавање неполитичких средстава у виду „дивље“ борбе за саму власт или употребе силе и насиља у политичким процесима. На тај начин власт и моћ престају да буду основни и искључиви циљ, а политика средство борбе између политичких субјеката.

Стратешке опције за превенцију и разрешавање конфликта

У литератури и академским расправама постоје различити концепти и мишљења о начинима регулисања и разрешавања унутардржавних и међудржавних конфликта. Међутим, постоји сагласност да методи и стратегије које се могу користити за разрешавање конфликта, независно од тога да ли су унутардржавни или међудржавни, зависе од низа фактора, као што су: врста, интензитет и фаза конфликта, затим од тога да ли су конфликти унутаргрупни или међугрупни, међудржавни или међуетнички, да ли су подстакнути деловањем треће стране и слично.⁹ У сваком случају, разрешавање конфликта подразумева, у првом реду, постизање споразума, односно сагласности и договора између учесника сукоба у вези са спорним питањима. Као најзаступљеније форме договора, независно од тога да ли је реч о унутардржавним или међудржавним конфликтима, помињу се: договор као резултат поклапања мишљења обе стране; договор о подели објекта конфликта; договор о компензацији за уступање објекта конфликта; договор у складу са законодавном или моралном вољом неке спољне силе и договор који је наметнула једна страна у конфликту.¹⁰

Искуства везана за процесе разрешавања конфликта указују на то да, у већини случајева, неутралисање конфликта не сме да се разматра као једнострано наметање воље моћнијег противника слабијем. Ако је решење наметнуто, без обзира на то да ли је наметање извршено уз примену силе или само претњом силом, оно не опстаје дуго, конфликт ће се поновити и ескалирати у неком другом облику. Довољно је поменути вештачке границе у Африци, Азији, бившем СССР-у, Европи, а посебно на Балкану, које су произвеле међунационална трвења, рат и проблеме територијалног разграничења народа и етничких заједница.

⁹ Nye, J. S. Jr.: *Understanding International Conflicts Affairs*, Longman, New York, 2002.

¹⁰ Овакво мишљење заступају руски аутори, посебно Zdravomaslova, A. G.: Социологија конфликта, Аспект пресс, Москва, 1996. стр. 212–218., али и код савремених западних истраживача, на пример Scherrer, C. P.: *Structural Prevention of Ethnic Violence*, Palgrave Macmillan, 2002. p. 84–112.

Поред споразума и договора, као савремени концепт разрешавања друштвених конфликта, посебно се издваја медијација или посредовање. Појам медијације уведен је у стручну употребу седамдесетих година 20. века и значи посредовање треће, неутралне стране у конфликтима, ради постизања заједничког решења које би прихватиле све стране у конфликту.¹¹

Поступци медијације почивају на проналажењу решења прихватљивог за све стране у конфликту. Полазно становиште јесте да ће конфликти бити решени лакше и уз мање одрицања ако су у првом плану интереси сукобљених страна, а не питање моћи или права. Такав приступ развијен је на Универзитету Харвард и познат је као харвардски модел. Према том концепту постоје три основна пута за решавање сукоба: 1) изједначавање интереса, 2) одређивање правних позиција, и 3) одређивање позиција моћи.

Деловање у смислу решавања сукоба, сходно харвардском концепту, окарактерисано је ангажманом који је усмерен према интересима сукобљених страна. Сазивање суда је пример одређивања правних позиција, док протести, штрајкови и ратови одређују поступак одређивања моћи. Изједначавање интереса је процес који је много ефективнији од одређивања правних позиција, а одређивање правних позиција много се више исплати од сукоба који одређује позиције моћи.

Поменути концепт садржи и шест правила за медијалну примену адекватног (исплативог) система решавања конфликта. То су:

- интереси сукобљених страна, који чине основу преговора;
- изналажење и развијање поступака који ће подстаћи сукобљене стране на преговоре;
- планирање поступка одређивања правних позиција, ако не успеју методе које су већ примењене;
- саветовање учесника конфликта и давање предлога и суда о томе на који би се начин дугорочно могао спречити конфликт;
- разрађивање алтернативних верзија са становишта финансијских могућности;
- обраћање пажње на мотивацију учесника, њихову спремност на поступак и средства која током поступка стоје на располагању.

Сматра се да се, применом правила медијације, конфликт решава много ефективније ако су интереси, а не одређивање правне и позиције моћи, у првом плану. Ако учесници у конфликту значајна питања претпоставе

¹¹ Медијација или посредовање у литератури се често назива и шатл дипломатија и представља преговарачку праксу новијег датума. Назив је настао у време када је Хенри Кисинџер, саветник за националну безбедност, а затим државни секретар САД (под Никсоном и Фордом 1973–1977), непрекидно летео између Јерусалима, Дамаска и Каира, преговарајући о миру после Арапско-израелског рата 1973. године.

питањима од мањег значаја извесно је да ће обе стране профитирати решењем конфликта. Отуда је усклађивање интереса много повољније за обе стране у конфликту од одређивања правних и позиција моћи. Надаље, усклађеност интереса делује на сукобљене стране позитивно у смислу дугорочног решавања конфликта, на њихов међусобни однос и умањује опасност од настанка нових конфликта. Међутим, истраживачи сматрају да није у потпуности могуће све конфликте на адекватан начин решавати усклађивањем интереса. Да би се дефинисале правне границе унутар којих је могуће решавање конфликта, неопходан је процес одређивања правне моћи. Неизвесност по питању правне позиције понекад може отежати преговоре једнако као и неизвесност по питању позиција моћи. Тако, уколико нека од страна жели демонстрирати да се однос моћи променио у њену корист, она ће сматрати да само борбом може доћи до јасног решења. Отуда је, сходно овом концепту, адекватније решавати конфликте усклађивањем интереса, него одређивањем правних позиција и позиција моћи, али само правна одлука може пресудити у питању од јавног интереса, јер је она обавезујућа. Посматрају ли се, дакле, ствари са становишта друштва, бар се у неким случајевима даје предност судској одлуци над поступком усклађивања интереса.¹²

Превенција и разрешавање унутардржавних конфликта на простору западног Балкана

Превенција унутардржавних конфликта представља посебан изазов за владајуће структуре, док примењене методе разрешавања сукоба свакако говоре о степену демократичности и развијености конкретног друштва. Приступ разрешавању конфликта унутар једног друштва детерминисан је, у првом реду, типом конфликта (класни, расни, етнички, професионални, и др.) и постојањем институционалних могућности за изражавање различитих, супротних и супротстављених интереса носилаца конфликта. У савременом друштву постоји велика сагласност о „филозофији“ и нужности преговарања, медијацији, употреби мирних, прихватљивих и других ненасилних метода за предупређење и разрешавање друштвених сукоба. Ти општи принципи су на декларативном нивоу прихваћени и на националном нивоу свих држава. Отуда је дошло до развоја специјализованих институција и установа државног и непрофитног сектора, као и врло различитих начина, техника и инструмената у разрешавању конфликта унутар држава.

¹² Ury, L. W., Brett, J. M., Goldberg, S. B.: *Konfliktmanagement. Wirksame Strategien für den sachgerechten Interessenausgleich*. Frankfurt-New York 1991, pp. 13, 35, 95.

У најопштијем смислу, када је реч о стабилним унутардржавним односима (у смислу да постојеће државне институције и структуре поседују легитимитет), владајуће структуре настоје да задрже континуитет постојећег стања односа у друштву и да сузбију све потенцијалне или акутне сукобе који значе борбу за прерасподелу или контролу друштвених ресурса: богатства, моћи, власти, привилегија, утицаја, статуса и друго. При томе, владајуће структуре користе различите методе и средства за елиминисање или амортизацију социјалних конфликта. Нека од њих су:

– *измештање сукоба* (рецимо верски или класни сукоб често се манифестује као расни) уколико постоји оцена да је то мање опасно – што је чест случај у Сједињеним Државама;¹³

– *слуштање конфликта на ниво ужих и парцијалних група* (тако да се, примера ради, класни сукоб рашчлани на низ изолованих сукоба унутар или између предузећа);

– *идеолошка и медијска манипулација и индоктринација* (у виду вештачког изазивања нових криза и сукоба да би се умањили значај, димензије или интензитет постојећих; поткупљивање вођа протеста, давање лажних информација, уступака и сл.; затим, посредством тзв. сигурносних вентила попут: кича, идола масовне културе, спортских манифестација, масовних прослава и др.);¹⁴

– *отворена репресија* (употреба силе и насиља – полиције и војске против стране која тражи промену односа моћи и власти).

Када је реч о етнички и конфесионално сложеним друштвима, приступ превенцији и разрешавању конфликта свакако је знатно комплекснији и неизвеснији. О сложености спречавања и сузбијања конфликта, који су подстакнути етничким разликама и разлозима, најбоље говоре искуства регионалних конфликта на просторима југоисточне Европе и западног Балкана током деведесетих година 20. века.

Регионални конфликти који су настали у Југоисточној Европи након хладног рата последица су слома регулативних механизма и појаве екстремног етничког национализма који је у периоду репресивне реалсоцијалистичке владавине успешно сузбијан. По правилу, када дође до слома регулативних механизма јавља се дистанца између етничких и конфесионалних заједница и њихов различит третман од стране државе у смислу веће или мање дискриминације. Тако је у Босни ескалација национализма наступила, с једне стране, као реакција на комунистичку репресију и, с друге стране, услед потребе ондашње политичке номенклатуре да задржи моћ и

¹³ Овде је реч о сукобима које је К. Дојч назвао „помереним“ (*displaced*) и где се конфликт изражава у симболичкој или идиоматској форми а „слоом политичке контроле над њим значи рат“. Deutsch, K.: *Social Mobilization and Political Development*, New-York, 1970.

¹⁴ Rouquette, M. L.: *La psychologie politique*, peto poglavlje, Paris. 1997. p. 68.

власт трансформацијом у националистичку елиту. Слични процеси догодили су се и у Чеченији, када је чеченски национализам настао као последица дугогодишње руске репресије над чеченским државним идентитетом.¹⁵

Сукоби који у овим околностима избијају уколико се силом покуша угушити пробужени национализам (војно-полицијским методама) праћени су високим степеном насиља и одликују се спремношћу на подношење великих жртава. Чест је случај да се, у тим околностима међуетнички сукоб, заједно са елементима верског сукоба трансформише у грађански рат који ескалира злочинима почињеним у име националних циљева. Пратећа појава је и постављање питања идентитета, као и развоја психологије колективне жртве код свих оних народа чије се државно-политичке аспирације доводе у питање. Перцепција других етничких група, које могу бити ратни непријатељи, до те мере је обојена анимозитетом да је практично једини пут из конфликта везан за потпуни пораз или потпуну победу. Пошто је такав жељени исход, услед сличности ресурса који странама у сукобу стоје на располагању, мало вероватан, сукоб се води „до последње капи крви“, односно до одлучне интервенције из иностранства.

Као основне карактеристике регионалних конфликта насталих након хладног рата могу се навести:

1. Интезиван локални анимозитет и ирационална мржња између страна у сукобу.

2. Учесници у регионалном конфликту обично имају сличне ресурсе на располагању.

3. Ниво свести о неопходности мирног решења редукован је услед убеђења код свих учесника конфликта да је потребно „још само мало“ напора да би се постигао критични напредак који би одредио домен самих преговора о мирном решењу.

4. Дипломатска вештина учесника у регионалним сукобима, пошто је углавном реч о неразвијеним земљама, доста је ниска, што утиче и на ефективност преговора које они воде. То се огледа у неспремности за реалне компромисе, ослањање на силу и апстрактне правне аргументе који проистичу из превазиђених уставних и других одредби.

5. Регионални конфликти изазивају сужење међународнополитичке перспективе код учесника у сукобу, затим безбедносно кризу у земљама у окружењу и коче регионалне интеграционе процесе;¹⁶

Посебност регионалних конфликта који су настајали на простору западног Балкана током протекле деценије била је у елементима који су их чинили тешко решивим. У њима је, по правилу, било речи о конфронтираним интересима на малим територијама обележеним дуготрајним, често траума-

¹⁵ Brown, M. E.: *The international dimensions of internal conflict*, MIT Press, Cambridge, 1996.

¹⁶ Исто.

тичним заједничким традицијама. Непријатељства и висок степен насиља између страна у сукобу, углавном, није био резултат само актуелног конфликта већ је имао релативно дугу историју и познате параметре у виду екстремних идеологија које су произвеле националистичке квазиелите ради освајања или задржавања полуга моћи и власти. Отуда се структура дезинтеграције некадашњих реалсоцијалистичких федерација (СССР, Чехословачка, СФРЈ, СРЈ), заснованих на етничком антагонизму, може представити као „контролисана експлозија система у одређеном правцу, при чему националне елите одређују правац експлозије и делове система који ће тој експлозији бити највише изложени“.¹⁷

Са аспекта спречавања и разрешавања конфликта значајно је поменути да се, по правилу, етнички конфликти најлакше генеришу између претполитичких и трибалистичких друштава или у друштвима која нису дозрела до нивоа модерне парламентарне демократије. С друге стране, етничко-конфесионални сукоби су најприсутнији тамо где постоји такозвана „фингирана демократија“ или „демократија ниског интензитета“.¹⁸ У тим друштвима су уместо политичких елита и борби између њих са установљеним правилима игре (Вобіо) на делу квазиелите, клике и кликташки сукоби за голу власт, моћ и ресурсе. Та друштва карактерише неконтролисана власт уског круга људи у којима су грађанске вредности до те мере екскомунициране да је државном политиком немогуће формирати начин размишљања грађана. Бивше југословенске републике, као и већина држава које су прошле кроз крвопролиће грађанског рата, претпостављале су таква друштва. Успостављање мира у таквим околностима везано је за поновно увођење грађанских вредности, а пошто су оне уништене унутар друштвеног система, могу да се реafirмишу једино путем укључења међународне заједнице на различите начине. Међутим, врло је важно на какав ће се начин то укључење одвијати.

Учешће међународне заједнице у санацији конфликта овог типа врло је сложено као задатак. И данас највећи број међународних организација није најбоље припремљен и прилагођен за учешће у медијацији регионалних етничких сукоба. Отуда се питање њихове обуке за ту улогу често поклапа са њиховим првим ангажманима у таквим улогама, што може имати врло лоше последице за саме учеснике у регионалним конфликтима. Пример бивше Југославије то најбоље илуструје, јер је међународна заједница учествовала у посредовању ради разрешавања конфликта који су произашли из процеса распада бивше Југославије током више година на један начин који је, у најмању руку, био контрапродуктиван и нерационалан.

Искуства из протекле деценије говоре да контрола конфликта који избијају на националној, етно-конфесионалној или државно-политичкој основи мора

¹⁷ Фатић, А.: Нови међународни односи, Службени лист СРЈ, Београд, 1999.

¹⁸ Sartori, Ђ.: *Демократија шта је то*, ЦИД, Подгорица, 2001.

укључивати међународне чиниоце. За процесе разрешавања конфликта најподесније су међународне коалиције које имају висок степен кредибилитета код локалног становништва и реалне међународноправне и војне механизме којима могу наметнути своју вољу у ситуацијама у којима влада насиље и хаос.

Када је реч о спречавању и разрешавању унутрашњих конфликта највећа неслагања и недоречености јављају се по питању употребе силе у тим процесима. Легитимна и легална сила, коју примењује држава, неопходна је и нужна у неким унутардржавним сукобима који прете могућношћу да се претворе у опште насиље и крвопролиће. То је случај код међунационалних, верских или идеолошких сукоба, који могу имати и оружани карактер који води у разарање и друштва и државе (СФРЈ и СССР су убедљиви примери). Због тога се легалитет и легитимитет примене силе у разрешавању друштвених сукоба мора конкретно историјски ситуирати.

Принцип легалитета и легитимитета употребе силе у разрешавању друштвених сукоба има и своје међународне димензије. Изгласавање у УН да се употреби сила у окончавању неких сукоба, не значи да сила стиче легитимитет. Посредна или непосредна употреба силе великих и моћних држава, у окончању неких сукоба често није мотивисана стварном жељом за решавањем проблема, већ је у „интересној сфери“ и успостављању односа доминације и моћи. Искуство у примени силе при обустављању конфликта, посебно оних који су посредовани насиљем високог степена, као што је то био случај на простору западног Балкана, свакако је дало очекиване резултате у смислу обустављања ратних конфронтација. Међутим, коначно разрешавање тих конфликта испоставило се као сложен, неизван дуготрајан процес.

Разрешавање међудржавних конфликта

Решавање међудржавних конфликта вишеструко је сложено и комплексно. Разлог је што они традиционално представљају заоштрене међудржавне односе, где супарништво и насиље имају главну, а понекад и одлучујућу улогу. Овде се често преплићу политички, стратешки, економски, расни, класни, национални, верски, територијални и други интереси. У такве сукобе и борбе укључени су, осим војних, и различити владини органи, паравојне и различите приватне организације, друштвени покрети и слично.¹⁹

¹⁹ С. Р. Schegger наводи да је само 12 од укупно 102 рата, између 1985. и 1994. године, било међудржавне природе, а све до краја XX века дошло је до још три „класичнија“ међудржавна конфликта. „Најкрвавији од новијих међудржавних ратова био је између Етиопије и њене бивше провинције Еритреје 1998. године у коме је убијено више од 80000 људи. У периоду од 1998–2000 године,

У последњих неколико деценија променила су се схватања о међудржавним конфликтима, чему су допринеле многобројне међународне организације, центри и институти, али и светско јавно мњење. Формирао се и фронт напредних мировних покрета и проширила идеја да је постојеће противречности увек могуће разрешавати уз помоћ узајамно прихватљивих и свеобухватних средстава, који су повезани са ненасилним избором.

Новине у спречавању и разрешавању међудржавних конфликта обично се повезују са поделом, тј. *растављањем* два приступа:

– *традиционални* (чија је неефикасност већ одавно чита) који је повезан са разрешењем противречности, које су у основи конфликта и који се заснива на постојећим 'класичним' социјалним теоријама решавања сукоба. У те традиционалне методе спадају стратегије силе, присиле и претње које би требало да наведу сукобљене стране да прекину међусобне антагонизме, сукобе и непријатељства;

– прилаз повезан са идејом о *стварању мира*, која је усмерена, с једне стране, на свеобухватно мировњаштво (у ужем смислу) и смањење саме вероватноће оружаног конфликта, а, с друге, на стратешке опције за интервенције у конфликту. У домену изградње мира (*peace-building*) која је споља вођена, коерзивно посредовање, односно посредовање силом, углавном тежи да произведе директне и брзе ефекте у текућим насилним конфликтима (на пример, обустава оружаних борби пре него преговарање). Истовремено, према мишљењу истраживача, средишњи термин у виду „деловања између“ или „интервенција треће стране“, усмерено је на ширу трансформацију таквих конфликта путем процеса поновног помирења и тежећи, истовремено, успостављању постојаног мира.²⁰ У том смислу се раздвајање сукобљених страна, или превладавање заједничких неспоразума, све чешће користи за отварање нових погледа на конфликт. Међутим, иако такве стратегије могу спречити настанак отвореног конфликта, оне не представљају никакав допринос третману узрока конфликта нити утиру пут према конструктивном решењу.

Методе усмерене на смањење вероватноће оружаног конфликта обухватају, истовремено, тражење обједињујућих начела и развој институционалних начина избегавања конфликта. Међу тим методама издвајају се: 1) *преговарање*; 2) *примена кооперативне стратегије*; 3) *међународно посредовање*.

умрло је близу два милиона људи у рату у Демократској републици Конго, у коме су биле увучене осам држава у унутар-државни конфликт". Scherrer, C. P.: *Structural Prevention of Ethnic Violence*, Palgrave Macmillan, 2002. p.14.

²⁰ Исто, p. 114.

1) *Преговарање* је најчешће коришћена метода за разрешавања конфликта, јер честе су ситуације када је конфликт на таквом нивоу да ни једна од страна не може да користи силу ради притиска на опонента. Те околности настају, углавном, услед дотадашње неефикасности и високе „цене“ употребе силе и примене насиља.²¹ Интензиван и дуготрајан конфликт временом доводи учеснике у конфликту до сазнања да нису у могућности да пронађу повољна решења без посредника. Разлози услед којих они не могу да усагласе своје ставове су различити и комплексни, те се у таквим околностима као неопходно намеће посредништво треће стране, тј. посредника.

Посредник је ауторитет, група или институција изван конфликта, која подстиче сукобљене стране у постизању сагласности.²² Постоји неколико типова учешћа (или улога) посредника у решавању конфликта, који се разликују према нивоу контроле посредника над одлуком која треба да се донесе. Међутим, најзначајнију и најауторитативнију посредничку улогу има арбитар. Он проучава суштину проблема, разматра је упоредо са учесницима у конфликту, и затим доноси коначну одлуку, која је обавезујућа јер морају да је спроведу све стране.

Важна етапа у раду посредника јесте настојање да се смањи интензитет јаких емоција учесника на самом почетку преговора (гнев, раздражљивост, фрустрација, неповерење, страх), јер могу ометати рационалан процес анализирања теме конфликта. Зато је неопходно применити одређене методе, којима је могуће управљати и контролисати емоције сукобљених страна. У литератури се, углавном, издвајају два типа метода: први је стварање конструктивних метода *изражавања емоција*, а други – чврста *контрола и ограничавање изражавања емоција* уз помоћ строгих правила комуникације.²³

2) *Кооперативна стратегија* примењива је, такође, на сукобе ниског и високог интензитета и подразумева оптимално понашање у тражењу варијанти решења конфликта. Разлог је што кооперативна стратегија укључује на-

²¹ „Када цена смрти и деструкције постане висока, а мало шта покаже, на свакој страни поново се појављују умерени опет указујући на 'бесмисленост' свега тога и подстичући на покушај постизања решења путем преговора“. Хантингтон, С.: *Сукоб цивилизација*, ЦИД, Подгорица, 1998. стр. 296

²² У процесу разрешавања и окончавања сукоба посредник обавља различите функције. То су успостављање односа између страна у конфликту; легитимизација (помаже странама да прихвате право опонента да учествује у преговорима); организација процеса преговора (одређује процедуру преговора); обучавање (тренирање нових учесника преговора); расподела ресурса и пружање додатних ресурса учесницима у конфликту у замену за њихово флексибилније понашање; проучавање проблема (разматра конфликт са различитих страна, помаже да се пронађе решење које задовољава обе стране); „агент реалности“ (помаже стварању остваривог разрешења конфликта, уз то критикује стране у конфликту, које се придржавају екстремних и нереалних циљева); лидерска (предузима иницијативу спровођења преговора уз помоћ процедуралних предлога). Детаљније у: Здравомислов, А. Г.: *Социологија конфликта*, Аспект пресс, Москва, 1996.

²³ Elster, J. сматра да су ови „механизми специфични обрасци који могу да се препознају, али ретко могу да се предвиде њихови учинци“. Elster, J.: *Political Psychology*, Cambridge university pres, 1990. p.18.

поре обе стране у конфликту за време тражења узајамно прихватљивог решења. За примену кооперативне стратегије постоји читав низ аргумената. У првом реду, она утиче на смањење могућности даље ескалације и изоштравање конфликта, јер ограничава коришћење претњи и притисак на опонента помоћу силе или употребе насиља. С друге стране, она доводи до компромиса, јер истовремено, у истој мери, служи интересима свих страна у сукобу.

Успешна примена кооперативне стратегије подразумева три варијанте (начина) за разрешење конфликта: *компромис*, *споразум око процедуре одређивања победника* и *интегративно решење*.

Компромис је споразум према којем свака страна, највећим делом, задовољава своје захтеве, а коначни резултат сматра одговарајућим. Међутим, компромис по свом садржају не представља и оптималну варијанту у смислу окончања конфликта. Најчешће настаје у околностима када захтеви страна нису екстремно супротни, када је време дефицитарно, што онемогућава тражење других алтернатива, када постоји опасност од даље ескалације конфликта и када су конфликтни потенцијали истрошени.

Споразум око процедуре одређивања победника је правило према којем једна страна (победничка) искључиво и у потпуности реализује своје захтеве.

Интегративно решење је новијег датума. Оно је најоптималније и подразумева задовољавање и победничке и побеђене групе, полазећи и уважавајући начело правичности и законитости. У савременој литератури, која се бави проблемима конфликта, све више се истиче нужност измене модела разрешавања друштвених сукоба од модела „или – или“ ка моделу „и – и“. Први је карактеристичан за традиционалне и ауторитарне системе и начине „елиминације“ непожељне „стране“ у друштвеном сукобу и арбитражу са позиције силе, власти и моћи. Други модел одговара демократском поретку и логици компромиса у конфликтним ситуацијама. Међутим, треба имати у виду да примена другог модела за разрешавање и окончање социјалних сукоба мора претпостављати и постојање минимума политичке културе и опште друштвене толеранције, која настаје на неауторитарним друштвеним основама.

3) *Међународно посредовање* представља различите стратешке опције учешћа у смиривању регионалних конфликта које укључују непосредне и посредне интервенције међународне заједнице и њених организација. Када је реч о посредној интервенцији она се најчешће спроводи: а) наметањем економско-стратешких концепција развоја; б) дипломатским посредовањем, најчешће „дипломатијом више колосека“; ц) комбиновањем оба приступа. Уколико ова посредна интервенција, односно дипломатска пракса не да жељене резултате, примењују се сложенији дипломатски, економски и војни притисци, ради приморавања страна у конфликту на међусобну сарадњу, као и сарадњу са међународним посредницима.

Дипломатија више колосека, као метод и стратегија међународног посредовања у разрешавању регионалних конфликта, подразумева вршење притиска на све учеснике у сукобу усмерене на прихватање принципа и критеријума међународног права и правила које успостављају међународне институције и давање међународних гаранција. На тај начин развија се процес преговарања и свести о неопходности окончања конфликта у складу са захтевима међународне заједнице и појављују се лидери спремни за одбацивање насилних опција у сукобу.

Посредовање и интервенисање међународне заједнице може бити и непосредно, односно отворено репресивно кроз претње и директну примену најчешће војне силе према једној или обе стране у конфликту, тј. наметање воље и арбитражање о питањима која су предмет конфликта.

У већини случајева, међународно посредовање и интервенција укључују, посредно и непосредно, кооперативне и репресивне елементе по такозваном *stick and carrot* (штап и шаргарепа) принципу. „Обустава непријатељстава се често условљава војним дејствима међународних војних формација и трупа за очување мира против свих страна у сукобу која нарушавају примирја и друге споразуме усмерене на обустављање конфликта, док се доследно придржавање мировних споразума награђује различитим економским и инвестиционим мерама, као што су програми међународне помоћи за обнову привреда погођених ратом“.²⁴ Типичан пример еволуције посредовања, од преговора до отворене агресивне војне интервенције, јесте случај Босне и Херцеговине и СР Југославије.

Избор између те две стратегије посредовања и интервенисања у разрешавању конфликта за међународну заједницу представља веома сложен проблем. Наиме, међудржавни конфликти по својој природи су веома разноврсни и мултикаузални, а постоје и различити стратешки интереси моћних држава на простору у којем настаје конфликт. Примера ради, међународно посредовање у Босни и на Косову и Метохији није имало значајнијих резултата све док није успостављена нека врста протектората, односно док међународна заједница (пре свега САД), није наметнула механизме доношења битних одлука на које учесници у сукобу нису могли да утичу.

Покушај разрешавања конфликта посредством насиља (пored осталог уз помоћ војних или паравојних формација) или стигматизацијом једне стране у сукобу, углавном, није ефикасно. Примера ради, на Косову и Метохији ни данас, деценију након интервенције и уласка међународних трупа, питање етничких антагонизама, отворених, силом и насиљем посредованих конфликта још не ишчезава. О степену насиља – без значајнијег противљења међу-

²⁴ Allison, R., C. Bluth, C.: *Security dilemmas in Russia and Eurasia*, Royal Institute of International Affairs, London, 1998.

народних трупа и њихових званичника – који већинска албанска заједница спроводи над етничким мањинама довољно говоре прогони и избеглички егзодуси (попут тзв. мартовског егзодуса) неалбанског становништва.

Недовољна ефикасност разрешавања конфликта посредством силе дошла је до изражаја и на просторима Блиског истока. У Авганистану и Ираку присутно је око 170 хиљада америчких војника, али ни овај огромни контингент није могао успоставити сигурност и мир у овим земљама. Присуство америчких трупа је, с једне стране, довело до ескалације трибалистичких сукоба између зараћених племена и фракција и, с друге, стране до интензивирања сукоба везаних за ослобађање територија од присуства страних трупа. Након што су, 16. септембра 2007, припадници америчке приватне компаније за безбедност *Blackwater* убили 17 и ранили 20 недужних цивила у Багдаду, постало је јасно да се у овој земљи налази преко 150 хиљада припадника ове и сличних компанија, који заједно са регуларним америчким војницима учествују у војним операцијама против ирачког народа. Припадници ових компанија називају се „другом америчком војском“ или „уговорашима“, чије плате обезбеђује америчка влада. Дакле, до неуспеха у разрешавању конфликта уз примену силе долази зато што пораз у сукобу који је посредован насиљем повлачи за собом реваншизам и жељу за враћањем изгубљених интереса или ресурса. На просторима Блиског истока, као и западног Балкана, током протеклих седамнаест година то је било више него очигледно.

Закључак

Окончање хладног рата и слом европског модела реалсоцијализма почетком деведесетих година прошлог века, означио је појаву етнонационалне мобилизације, стварање држава-нација и умножавање унутардржавних и регионалних конфликта. Простор западног Балкана постао је препознатљив по безбедносној кризи високог степена и ескалацији етничких конфликта, уз примену насиља које је често завршавало ратним конфронтацијама. Међутим, све до грађанских ратова на просторима Југославије, почетком деведесетих година, нису постојала значајнија истраживања унутардржавних и етнонационалних сукоба, као ни модела и поступака везаних за њихово разрешавање, цивилизовање и институционализацију. Пажња научне јавности била је усмерена на модалитете превенције и разрешавања идеолошких спорова и евентуалних конфронтација између ондашњих војних блокова.

Екстремно насиље, масовне људске жртве, злочини, избеглички егзодуси и материјална разарања током деведесетих година подстакли су развој мировњачких покрета, организација, научних института, нових стратешких

опција и модела разрешавања конфликта, као и настанак субдисциплина: решавање конфликта (*Conflict Resolution*), изградњу мира (*Peace-building*) и истраживање мира (*Peace Research*). Међутим, у овом домену и данас постоје озбиљни недостаци у погледу истраживања, као и постигнутих ефеката. Најзначајнији недостаци јављају се при утврђивању узрока и динамике различитих типова насилних конфликта; примени мера конструктивног управљања конфликтима, као и мировном интервенцијом; недовољној критици употребе силе у обустављању непријатељстава и окончању конфликта; критици политике и дипломатије уцењивања једне стране у конфликту од стране посредника; критици војног запоседања територија од стране војно-политичких савеза под изговором да се разрешавају кризне и конфликтне ситуације и др.

Међународно посредовање моћних коалиција у разрешавању конфликта одређује, великим делом, еволуцију политике међународних организација у региону, и ствара политичке претпоставке на којима се опробавају нове политичке и безбедносне гарнитуре у великом броју земаља региона. Неспремност владајућих структура да реалистично сагледају унутрашњу ситуацију и неприхватање потребе за конструктивним променама, упркос чињеницама на терену, сигнализује деструктиван и тврдокоран приступ који уништава перспективе за успостављање односа поверења са међународним посредницима и изазива једносмерну комуникацију, односно наметање решења споља. Стога формирање стабилне спољне политике, а посебно политике безбедности, подразумева и изградњу стабилног односа са оним организацијама које се баве међународним посредовањем у разрешавању регионалних безбедносних криза и конфликта и њиховим мониторингом. Међународно посредовање тако, мада са амбивалентним резултатима у региону западног Балкана, постаје поље за тестирање спољне политике што је нова околност која подразумева брзо институционално, кадровско и политичко прилагођавање свих земаља региона, а нарочито земаља Балкана.

Може се закључити да је превенција, разрешавање и окончање међудржавних и унутардржавних конфликта у сваком друштву везано, у првом реду, за развој демократских принципа и грађанских вредности. У њиховој реafirмацији или развоју велику улогу има међународна заједница и њено посредовање, под условом да није проткано силом и принудом или стигматизацијом једне стране, као основног кривца за настанак конфликта. Отуда спољна интервенција може бити, како кооперативна и стимулативна, тако и антагонизујућа, изољујућа и стигматизујућа. Стигматизација једног од учесника у конфликту даје лоше резултате, односно најчешће производи изостравање антагонизма међу учесницима у конфликту и губитак комуникације са стигматизованом страном, њене самоизолације од спољних утицаја и непредвидивог понашања.

Литература

1. Allison, R., C. Bluth C.: *Security dilemmas in Russia and Eurasia*, Royal Institute of International Affairs, London, 1998.
2. Bose, S.: *State Crises and Nationalities Conflict in Sri Lanka and Yugoslavia*, Comparative Political Studies, 1995.
3. Boulding, K.: *Conflict and Defense: A General Theory*, New York, Harper & Brothers, 1962.
4. Brown, M. E.: *The international dimensions of internal conflict*, MIT Press, Cambridge, 1996.
5. Burton, J.: *Conflict and Communication*, Macmillan Co. Ltd, London, 1969.
6. Dahrendorf, R.: *Homo sociologikus*, Gradina, Niš, 1989.
7. Deutsch, K.: *Social Mobilization and Political Development*, New-York, 1970.
8. Elster, J.: *Political Psychology*, Cambridge university pres, 1990.
9. Фатић, А.: *Нови међународни односи*, Службени лист СРЈ, Београд, 1999.
10. Фром, Е.: *Анатомија људске деструктивности*, Загреб, 1975.
11. Goldstein, J. S.: *International Relations* (fifth edition), New York: Longman, 2003.
12. Grant, T., Woods, A.: *Нови светски неред: светски односи у зору 21. века*.
13. Hantington, S.: *Сукоб цивилизација*, ЦИД, Подгорица, 1998.
14. Hobsbaum, E.: „Куда иде америчка империја“, *Le Monde Diplomatique*, 6/2003.
15. Honing, J. W.: *New Conflicts: Risks and Challenges*, In: H. Gartner, A. Hyde-Price, E. Reiter, (eds), *Europe's New Security Challenges*, London: Lynne Rienner Publishers, Boulder, 2001.
16. Ishiyama, J.: „Institutions and Ethnopolitical Conflict in Post-Communist Politics“, *Nationalism and Ethnic Politics*, 6/3, 2000.
17. McGarry, J., O'Leary, B.: *Introduction: „The macro-political regulation of ethnic conflict“*, in: J. McGarry i B. O'Leary (eds.): *The Politics of Ethnic Regulation* (p. 1–40), London and New York: Routledge, 1993.
18. Милашиновић, С.: *Neo-liberal Totalitarianism – Social and Cultural Phenomenon*, The Western Balkans a European Challenge, University of Primorska, Koper, Znanstveno-raziskovalno središče Koper, Založba Annales, Central European Initiative, 2006.
19. Meyers, R.: „Grundbegriffe, Strukturen und theoretische Perspektiven der Internationalen Beziehungen“, in: *Bundeszentrale für politische Bildung* (Hrsg.): *Grundwissen Politik*, 2. Aufl., Bonn, 1993.
20. Nye, J. S.Jr.: *Understanding International Conflicts Affairs*, Longman, New York, 2002.
21. Onuma, Y.: *A Normative Approach to War: Peace, War, and Justice in Hugo Grotius*, New York: Oxford University Press, 1993.

22. Rabushka, A. & Shepsle, K.: *Politics in Plural Societies: A Theory of Democratic Instability*, Columbus, OH: Charles E. Merrill, 1972.

23. Ранковић, М.: *Социологија и футурологија*, II Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду, Београд, 1998.

24. Rouquette, M. L.: *La psychologie politique*, пето поглавље, Париз, 1997.

25. Rosenau, J. N.: „Ominous Tensions in a Globalizing World“ – In: Conference on International Relations, Middle East Technological University, Ankara, Turkey, July 3, 2002.

26. Sartori, Ђ.: *Демократија шта је то*, ЦИД, Подгорица, 2001.

27. Scherrer, C. P.: *Structural Prevention of Ethnic Violence*, Palgrave Macmillan, 2002.

28. Здравомаслова, А. Г.: *Социологија конфликта*, Аспект пресс, Москва, 1996.

29. Ury, L. W., Brett, J. M., Goldberg, S. B.: *Konfliktmanagement. Wirksame Strategien für den sachgerechten Interessenausgleich*, Frankfurt–New York, 1991.